

ревізора" XIX ст. Даніеля Бовуа. А ще творчо використати і розвинути власні ідеї, концептуально сформульовані свого часу у статті "Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст." [2; 3].

Аби уникнути назагал очевидних, але до певної міри вже й банальних повторень, на кшталт "наприкінці XIX – на початку XX ст. сільське населення України і Білорусі ставилося до національного руху з певним застереженням і не зробило практично нічого для того, щоб підтримати спроби національно свідомої інтелігенції побудувати українську і білоруські держави" [1, 59], докладніше зосередимося лише на одному з вагомих чинників, який мав сприяти адаптації традиційної спільноти в інтелектуалізований світ модерності. Йдеться про освіту. Таку, на свій лад досить амбітну мету намагатимемося досягнути на засадах культурологічного розуміння/інтерпретації процесу формування модерних націй, позаяк домінація соціальних, політичних чи, скажімо, економічних підходів мінімізує потребу включення самого творення національних характеристик – міфів, символів, "винайдених традицій", загальних інтересів спільноти, держави – до пропонованого дискурсу. Відтак окремого пояснення потребує саме поняття "освіта". Його розуміємо явищем багатоаспектним. У пропонованому наративі воно постає в наступних основних дефініціях: 1) освітні традиції білоруських селян і пам'ять про них [4, 22]; 2) інтелект-знання у річці хліборобського укладу; 3) опінія громадського статусу та діяльності сільського вчителя; 4) візія системи навчальних закладів, освітянської бюрократії; 5) інтелектуальне середовище як сегмент культурно-мистецького міста.

Такою ж полігамною видається проблема уявлень про потенційне залучення селянства (як оригінальної традиційної спільноти) до модернізаційних процесів. Бо, скажімо, одна справа самобутня рефлексія більшості мужицького загалу на виклики модерну, інша – візія його освіченої частини; або: думки самих селян про "справу національну" та міркуванні про ці ж таки думки представників тогочасного інтелектуального (здебільшого позаселянського) середовища [5, 1]. Варто брати до уваги й історіографічні дискурси, які, хоча й не є масштабними й переконливими з погляду сучасної методологічної оптимізації, проте все ж спроможні чинити (і чинять!) поважний вплив на погляди науковців. Як, приміром, пропонують усталене визначення нації з наперед заданими характеристиками – "історично стійка спільнота людей, яка утворилася у процесі формування загальної їхньої території, економічних зв'язків, літературної мови, особливостей культури, побуту, традицій, звичаїв, самосвідомості" [6, 203]. Ця "недостатня продуктивність" методології сприяє творенню спрощених (політологічних) підходів до осмислення складних суспільних процесів минулого.

Зокрема, сучасні російські, а почасти й білоруські та українські історики пояснюють білорусизацію 1920-х рр. як своєрідну відповідь тогочасних більшовицьких лідерів на збереження та утвердження в 1921 р. II Речі Посполитої. Тобто незалежної Польської держави, з котрою, як тоді думали в Кремлі, очікує тривале й морочливе сусідство. І хоча такий підхід суттєво спрощує дійсний стан справ, можна погодитися з думкою, що створення більшовиками в 1920 р. "буферної" РСРБ навряд чи було можливим без надання цьому державному утворенню "справжнього білоруського мовного та культурного вигляду" [7, 133]. На наш погляд, із такою ж мірою оптимізму варто говорити про те, що білорусизація, навіть ширше – державницькі "ігри" першої чверті XX ст. на теренах Білорусі, в якому геополітичному та ідеологічному контексті їх сьогодні не тлумачили б історики, залежали не лише від рішень "великих" політичних гравців (хоча тих рішень вистачало, аж до намірів "усіх перерізати") [8, 40]. Вочевидь білоруська мова ще більшою мірою, аніж українська потребувала державної підтримки, проте "нормальний розвиток" етнічних процесів у Східній Європі напевне що не виправдано розглядати як єдину альтернативу дебелорусизації [8, 136]. Схоже, мотивами подібних тверджень виступає імператив переконаності авторів наративів у тому, що владна вертикаль є всесильною, причому навіть тоді, коли вимушена йти на компроміс у незручних для регулювання релігійному, мовному, культурному, державному питаннях. Ключовими постулатами такого світоглядного максималізму в наукових поглядах треба вважати ідіоми візантійщини. Власне тому, сама білорусизація отримує тлумачення як явище, що було покликане до життя виключно геополітичним розкладом після невдач Москви у польсько-радянській війні та "доброю волею" більшовицької верхівки. Нібито завдяки їй

основна селянська маса (і то не вся!) уникнула денационалізації (“не втопилася у ложці води”), отримала історичний шанс навчатися грамоті рідною мовою.

Отож, не виправдано оминати особливості самих процесів суспільної модернізації, виконаних, так би мовити, на конкретних етнонаціональних ґрунтах (на чому наголошує В. Меджецький) до певних меж без участі селян [1, 60–61]. Справа в тому, що білоруський націотворчий процес був активізований приблизно в один час із українським – на рубежі XIX–XX століть. Відбувалися вони (без західних українських земель) шляхом переосмислення інтелектуалами пануючих стереотипів, до того ж в умовах домінації однієї культурно-політичної моделі – російської [1, 62; 6, 241]. (Польські впливи були відчутними на захід від Дніпра, причому тут україно-білоруські відмінності також співпадали.) Найпоштовініше вона була представлена в жорсткій державній політиці асиміляції, ініціатори і фундатори якої щиро вважали, що українці й білоруси становлять звичайне “обласне” (регіональне) відгалуження власне росіян [6, 204]. Їй же – російській культурно-політичній моделі – притаманна, як відомо, певна двоїстість (коливання між “великоруським” етноцентризмом і “слов’янським етнічним братерством” під тією ж “великоруською” зверхністю) та архаїзація (народ прийнято розуміти не як своєрідне історичне підґрунтя для модернізації й демократизації, а навпаки – для канонізації православ’я і самодержавства як сегментів усе тієї ж візантійщини). Така оригінальність мала небагато спільного з етнічними рисами українських і білоруських селян, проте й серйозної альтернативи їй не було.

Пропагування національної ідеології серед селянських мас мало епізодичний характер. Далеко не той, який виходив за межі початкових знайомств. Утім, у випадку бодай незначного успіху “масовості” національного руху, мала б виникати зрозуміла потреба обґрунтування постулату про власну національну державу. Зрештою, така логіка розгортання модерного націотворення передбачає одну мінімальну умову – наявність певного інтелектуального середовища, яке виконує роль генератора й механізму трансляції спільноти. Без нього велика етнічна (точніше – етносоціальна) група ризикує зберігати свій статус Інакшості в його початковому, нерозвиненому, патріархальному стані, включаючи міфоемоційне сприйняття світу, а відтак реальною перспективою потрапити до одного чи кількох іноетнічних національних проєктів, або залишатися у становищі напіввизначеності (“малоросійськості”, “західноруськості” тощо) [9]. У цьому разі інтелектуали долучатимуться до творення, осмислення та переосмислення вже цих, “альтернативних” проєктів [10].

Отож, маємо підстави вважати, що в білоруському випадку такими інтеграційно-асиміляційними впливами були російський і польський, з тією особливою внутрішньою співзалежністю, яка спонукала поляків, насамперед їхній інтелектуальний елітний прошарок, вести послідовну змагальну боротьбу проти національного проєкту “слов’янського етнічного братерства” під “великоруською” (православною, самодержавною) зверхністю.

Лише уточнимо, що розвиток білоруського (як і українського) інтелектуального середовища помітно стримувався економічною слабкістю міст, на що свого часу (на початку XX ст.) вказував академік Євфимій Карський, ведучи мову про “етнографічну карту білоруського племені” [11, 463; 12, 219–234]. Безземельні та малоземельні селяни змушені були займатися відхожими промислами, переселятися на південні і східні окраїни імперії, а ті, котрі залишалися “вірними батьківщині”, не виявляли помітного бажання “до наук”. У містах ситуація також була малосприятливою. Там мешкали переважно росіяни, поляки, євреї. Частка білорусів, які спілкувалися етнічно рідною мовою, серед міських мешканців у середньому сягала 14–15% [6, 208]. Тож прилучення до урбанізаційних процесів, як до потенційної можливості генезису інтелектуального й мікронаціонального середовища, було надто обмеженим, а десь і ризикованим. Здобуття освіти традиційно не входило в пріоритети сільських мешканців – із часів кріпацтва тут мало що змінилося. Причому як у сенсі нагального модерного самоствердження селян, так і панівного в урбанізованих колах “кріпосницького погляду на народ” [13, 302]. Міркування окремих істориків, що, мовляв, у роки революції 1905–1907 рр. “селянин з “паўперсони” ставав повноправним громадянином...” [14, 34], є підстави вважати перебільшено оптимістичними.

Звертаючи погляди на очікуване меценатство, зазначимо, що тоді в Західній Русі основні капітали зосереджувалися в руках польських і російських поміщиків, єврейських купців, промисловців, а в селах – місцевих орендарів. Окрім того, заможний прошарок

білоруського селянства поділявся на православних і католиків, що потенційно додатково перешкоджало усвідомленню його представниками національної єдності, а, отже, позбавляло, залишало осторонь надзвичайно вагомому стимулу здобуття освіти. До того ж, цей релігійний чинник був "ослаблений" згадуваним впливом російського православ'я, що помітно зближувало білоруський досвід з українським, але мало що давало для власне "ліквідації неписьменності серед селянських мас" [3, 117–118].

На другу половину XIX ст. припадає найінтенсивніша за всю історію Білорусі "демографічна революція" – приблизно за чотири десятиліття чисельність населення країни подвоїлася. За відомим переписом 1897 р. на території Білорусі мешкало 5 млн 408 тис. білорусів, 3,1 млн росіян, поляків, українців, євреїв, литовців, латишів. Причому, якщо єврейське населення розселялося за, так би мовити, урбанізаційним (містечковим) принципом, то решту людності – за територіальним. Приміром українці більш-менш компактно мешкали в Кобринському та Брестському повітах Гродненської губернії [15]. Важливі й такі показники: білоруська сільська біднота нараховувала 2,8 млн осіб, що становило третину всього населення Мінської, Могилівської, Віленської, Вітебської і Гродненської губерній, а кількість найманих робітників сягала 460 тис. осіб (5%), із них лише половину працювало у промисловості. Тобто більшість селян перебувало в тому соціально-економічному становищі, що їм доводилося повсякчасно перейматися нагальними господарськими проблемами. Ледве зводячи кінці з кінцями, хлібороби-трударі не мали снаги й думати про життєві перспективи освіти.

Водночас мала числом білоруська інтелігенція "не поспішала" виокремлювати своїх, особливих від російських і польських державно-політичних ідеалів. Окрім незначної чисельності на тлі домінуючої переваги сільського хліборобського населення, була ще одна особливість тутешніх інтелектуалів – відсутність спадковості (традиції) між поколіннями. Причиною вчені називають перманентні репресії, пов'язані, між іншим, із активною участю у повстаннях, нелегальних організаціях тощо. Тож нічого дивуватися повільності процесу формування тих поглядів, які можна було б назвати послідовно національними й державницькими. А саме таких, що ґрунтувалися б на уявленнях про Білорусь як країну, спроможну на історично самостійний розвиток. У 1860-х рр. лідером такої партії (групи) був шляхтич К. Калиновський. Для нас же принципово підсумувати, що генезис національної білоруської інтелігенції був тісно пов'язаний із загальними тенденціями, притаманними епосі модерності. Хоча й у режимі опозиційності. Мовлячи словами Сергія Парашкова, вона "виростала" на протиставленні свій-чужий, "з суперечностей російських і польських шовіністів за панування на території краю" [6, 207].

Політичний, ширше – національний аспект проблеми важливо осмислити на власне культурно-освітньому підґрунті. Тут у нас прогнозовано з'являється "третій конкурент". Прискіпливіше поглянемо на етнічний склад білоруської інтелігенції кінця XIX століття. Тобто на людей, які безпосередньо займалися навчально-виховною діяльністю, наукою, літературою, мистецтвом, приватною юридичною практикою. Усього це близько 9 тис. осіб. Із них білоруси становили 15,8%, росіяни – 19,3%, поляки – 9%, решту, сиріч майже 55%, – євреї [6, 207]. Важливо зазначити, що соціальним джерелом формування власне білоруських інтелектуалів були шляхта й селянство. Відтак маємо підстави для аргументованого припущення: абсолютна більшість селянського загалу не сприймала, не використовувала нагоду інтелектуального ствердження в історичних умовах суспільної модернізації. Інша справа, що й ця нагода "володіла" надто скромним потенціалом. У період, межами якого визначаємо наш пізнавальний інтерес, ринок освітніх послуг ще не міг охопити всіх зацікавлених, а, отже, й поява такого бажання була справою рідкісною і здебільшого обмеженою, локальною, у чому завжди половинчатою.

Модернізація освіти, якщо такий термін узагалі буде доречно вживати для розуміння того політичного курсу, який протягом пореформених десятиліть проводила російська влада у цій царині, відбувалася в межах існуючого соціального й культурного становища, переслідувала напроцуд вузькі, фіскальні інтереси й надто вузько була розрахована на серйозну перспективу. Отак, сутність реформування в 1864 р. шкільної освіти уряд зводив до перепідпорядкування наявних навчальних закладів різних відомств Міністерству

народної освіти. У містах було ліквідовано дворянські повітові училища. У селах початковими школами стали народні училища та двокласні початкові училища. Того ж року було скасовано станові обмеження для отримання середньої освіти, проте у гімназіях, як і раніше, навчалися діти здебільшого привілейованих верств. Циркуляр “Про заходи щодо поліпшення складу учнівства в гімназіях і прогімназіях” від 18 червня 1887 р. (т.зв. “циркуляр про кухарчиних дітей”) прописував не брати на навчання в ці заклади “дітей кучерів, лакеїв, поварів, прачок, дрібних торговців” [6, 209]. Тоді ж були закриті підготовчі курси, які давали можливість поступати в гімназії дітям малозабезпечених батьків. У липні 1887 р. з’явився циркуляр “Про обмеження прийому в середні навчальні заклади євреїв 10%-ою нормою”, однак він не відіграв такої стримуючої ролі як у білоруському й українському випадках, позаяк обмежував те, що значною мірою вже існувало, а не те, що ще тільки мало розвинулося. До того ж, у другій половині ХІХ ст. почали відкривати жіночі семикласні гімназії, поява в яких представниць селянського середовища могла бути справді великою рідкістю. Тому, за великим рахунком, більшою мірою є підстави говорити не про модернізацію як усвідомлений і свідомо впроваджуваний російською бюрократією процес, а про пріоритетність пристосування самого істеблішменту до модерних змін у суспільстві. Домінацію наздоганяючої модернізації через створену мережу “незаконних шкіл” підтверджує вся історія попередньої, “постпросвітницької” Росії, її, кажучи на сучасний лад, освітня політика в Білорусі [16, 27].

Результати шкільної реформи, впровадженої офіційним Санкт-Петербургом на імперський манер, у Білорусі виявилися набагато скромнішими, аніж у власне російських губерніях. Це було наслідком різкого погіршення ставлення влади до мешканців регіону, насамперед учасників польського повстання 1863–1864 років. Тоді було призупинено діяльність Гори-Горацького землеробського інституту, кількох гімназій, ліквідовано польські школи, майже всі приватні училища. На місцях чиновники та підконтрольна їм громадськість не визнавали білоруської мови, знімали з посад наставників католицького віросповідання, на їхнє місце призначали “благодійних осіб” із внутрішніх губерній Росії. Тож, якщо освітній чинник охоплення традиційного селянства національними процесами розглядати через призму “кимсь створеного”, то в такому разі білоруський досвід помітно поступався російському. У власне “великоруській” глибинці він не зазнавав таких істотних обмежень, окрім того, “культурно співпадав” із політичною кон’юнктурою реформ. Зокрема й щодо створення мережі церковнопарафіяльних шкіл. У зв’язку з цим досить виважено визначає межі історичного компромісу на білоруських землях сучасний дослідник Юрій Марцинкевич, коли наголошує: “На території Північно-Західного краю домінували ті школи, які несли в народ споконвічно руські (читай – російські. – Ю. П.) основи життя. Тим не менше школи відіграли позитивну роль для поширення грамотності в народі” [17, 216].

Загалом рівень грамотного населення залишався низьким. Згідно з даними перепису 1897 р., кількість тих, хто оволодів азами грамоти в білоруських повітах складала 25,7%, зокрема у Віленській губернії – 33,9%, Вітебській – 27,1%, Гродненській – 31,5%, Мінській – 22,7%, Могилівській – 21,8% [6, 211]. Зрозуміло, що серед селянства ці показники були істотно нижчими.

Безперечно, кількісне нарощування освітніх закладів приносило свою користь. У цьому контексті позитивно варто оцінити появу мережі земських шкіл, створених у Вітебській, Могилівській і Мінській губерніях. Щоправда, трапиться це вже після 1911 року.

А втім, шкіл у селах явно не вистачало. Одна з причин полягала в тому, що швидко зростала чисельність населення. На момент відкриття земських шкіл більш-менш регулярно навчалася лише кожна п’ята чи шоста дитина. Брак фахових вчителів (набагато відчутніший за нестачу приміщень) спонукав до використання послуг освічених підлітків [18, 15–18]. У Білорусі їх нерідко називали “директорами”. Це були зовсім молоді люди, які самі тільки-но закінчували народні школи й не мали належного педагогічного досвіду. Проте перевагою такого навчання для національної справи було те, що “директори” спілкувалися з учнями рідною, сиріч білоруською мовою.

Політична реакція в освітній сфері посилилася після 1884 р., коли набрали чинності правові норми про церковнопарафіяльні школи. Тоді влада розгорнула компанію закриття багатьох народних училищ і на їхній базі почала відкривати школи парафіяльні та школи грамоти, які перебували під опікою вірного режиму православного духовенства. Протягом 1881–1899 рр.

чисельність народних училищ у Білорусі скоротилася з 1198 до 999 (на 16,6%). Після вищезгаданого указу 1887 р. серед учнів почала зменшуватися питома вага дітей із непривілейованих станів. Отак, у 1892 р. у гімназіях і прогімназіях Віленського навчального округу вихідці з родин дворян, чиновників і священників становили 60,1%, заможних міщан і підприємців – 31,3%, селян – 5,9% [6, 210].

У сучасній білоруській історіографії (а нерідко й працях українських дослідників) дотепер панує думка, що навчання в пореформений період визначалося чи не виключно майновим становищем. Ба більше, знайомлячись із доробком істориків у цій царині, раз по раз натрапляємо на подібні констатації, позбавлені будь-якого аргументованого пояснення. Ось одне з них: "Середня школа взагалі через високу платню за навчання була малодоступною для дітей трудящих. . . Серед учнів – діти дворян, чиновників, священників, були також діти з сімей міщан, ремісників, заможних селян" [6, 210]. Усвідомлено чи ні, але в такий спосіб дослідники стверджують той квазінауковий постулат, що ставлення до освіти "людини від плуга" визначалося її суто фінансовими можливостями. Та ще й, буває, пафосно мотивують його. . . принципом класового походження (!) Ознайомлення з цими публікаціями покликані формувати в читача враження, що "трудящі" селяни тільки й чекали того, коли їм вдасться розбагатіти, аби відразу відрядити своїх дітей до школи. На наш погляд, небажання навчатися як таке було мотивоване значно ширшим колом чинників. Їх варто вбачати у постулатах освітніх традицій (як вони сформувалися в період "пропащого часу" кріпаччини), місця інтелекту-знань у візії представників традиційного хліборобського укладу, часто-густо упередженого ставлення до діяльності сільського вчителя та ін. У повсякденні села це нерідко було пов'язано зі звичайними незручностями, які не так уже й рідко просто драгували і дітей, і їхніх батьків. Скажімо, холод та сирість від старих стін, напівгнила стеля й підлога, зовсім не практичне облаштування печі, відсутність (чи недостача дров), напівтемрява у приміщенні, несвоєчасний ремонт тощо [19, 19–20].

Чи могла така початкова школа національно "пробудити" селянина? Навряд чи. По-перше, вона охоплювала лише незначний відсоток сільських дітей учнівського віку. По-друге, чому ж вона навчала? Відомо, що вчителі намагалися дати малечі та підліткам найелементарніші знання: школярі вивчали переважно російську й церковнослов'янську граматику, основи арифметики, тексти молитов, початкові поняття й догмати православної віри, церковний спів. На початку ХХ ст. творчі педагоги почали ширше використовувати роз'яснювальне читання, наочні посібники, однак мовне питання залишалося ключовим. Інколи ситуація була настільки дошкульною, що змушувала таких визнаних інтелектуалів як Сергій Єфремов висловлюватися цілком протестно: "Примушувати дитину з першого уроку засвоювати нові поняття чужою йому мовою – значить навмисно грішити проти елементарного педагогічного закону й наперед прирікати на бездарне майбутнє, якщо не цілковитого занепаду його духовного життя, то, принаймні, духовної недорозвиненості" [20, 289]. Свою думку майбутній український академік пояснив особистими спостереженнями: "Дивишся, бігає вулицею хлопчик – жвавий, веселий, не минає жодного прохожого, щоб не зробити йому якого-небудь влучного зауваження! Зайдемо в хату нашого. . . селянина – усе життя цього тісного закутку зосереджено на дітях: вони гуляють, граються. Скільки пісень народних, казок, прислів'їв знає хлопчик шкільного віку. Просто дивуєшся! А з якими глибокодумними питаннями він звертається до батька й матері!.. Приходить цей хлопчик до школи і начебто перероджується. . ." [20, 290]. Зрештою, констатував учений, "дитина з жвавої й невимушеної, принаймні у школі здається тупою, затурканою та скритною, не спроможною висловити все, що в неї накопичилося в душі" [20, 291].

Тут не зайвим буде згадати селянську (народну) педагогіку. Її місія – передача/виховання норм та манер патріархально-хліборобського способу життєдіяльності. Власно того, що його дружельюбно налаштовані до селян інтелектуали назвуть чимось на кшталт "сімейно-родинних і народних традицій, любов'ю до землі, вродженим працелюбством" та ін. [6, 210]. Зрозуміло, що в такий спосіб інтелектуальний шлях до модерного національного прозріння був малоефективним. . . Натомість варто наголосити на іншому, на наш погляд, значно суттєвішому. Образно кажучи, від покоління до покоління накопичувалася життєва енергетика, самобутня духовність білоруських селян, що давало їм змогу етнокультурно зберігати себе. Попри тривалу полонізацію та русифікацію, котрі відтепер охоплювали і процеси самого інтелектуального осмислення.

Отож, інтеграція традиційного білоруського селянства в націотворчі процеси відбувалася з певними особливостями. Хліборобу доводилося сподіватися на віру; була в тому ментальна потреба – вірити. А вже кому вірити, то питання обставин і часу – чи священику, чи чиновнику, чи ідейному революціонеру (“А зразу, братця, видно, що чоловік (агітатор, що виступав перед селянами в революційні 1905–1907 рр. – Ю. П.) це бідовий, бач як ото на панів та на буржуазію зубами скригав... мабуть і йому допекли... Видно, що він не якийсь небудь, а учений!”) [21, 12]. Інтелектуалу-вчителю також, але, можливо, далеко не в першу чергу, бо освіта, вкотре наголошуємо, перебувала в “тисках непопулярності” традиційного сільського повсякдення. З усім його розмаїттям самобутніх знань, трактувань, смислів, повчань, сумнівів, упереджень. Підтвердження цього знаходимо в численних наказах (“Коли кажуть, що розумний, не вір нікому”, “Кому біда докучить, то й розуму научить”, “Корчма розуму учить” та ін.), поширених серед білоруських (як і українських) селян [22, 75,93,108; 23, 13–15]. Як відомо, етнічні стереотипи завжди амбівалентні.

Отже, можна констатувати: селяни віддавали перевагу горизонтальним соціальним зв'язкам, які, з одного боку, виступали гальмом для “вертикальної” модернізації, а з другого – давали змогу зберегти етнокультурну ідентичність, що становила підставу для варіативного формування новочасної білоруської нації. У цьому полягав історичний парадокс запізненого творення модерного націотворення недержавної етноспільноти. У її несвідомому виборі російська влада “суттєво допомагала”. 1839 р. вона ліквідувала на теренах Білої Русі Уніатську церкву. Наступного 1840 р. Микола I заборонив саму назву “Білорусь”. Надалі білорусів (як і українців) було залучено до проекту “великой русской нации” (рос.), до якого “запросять” не тільки місцеве чиновництво, а й громадськість, зрештою – широкі верстви населення [24]. Першочергову роль “націоналісти” відводитимуть навчальним закладам. Але чи варто перебільшувати вплив русифікаторського курсу державних росіян на недержавне білоруське селянство? Якою мірою і як глибоко він узагалі проникав у середовище посполитої людності? Маємо підстави вважати, що надто поверхово.

Проте були й інші, традиційніші способи “включення” селян у національний рух. Уже в українському досвіді натрапляємо на такий випадок. Після смерті Т. Шевченка ще довго серед сільських людей ширилися чутки про те, що Кобзар живий [25, 120]. Прикметно, що чинна губерньська влада Києва сприйматиме цей селянський поголос за такі собі “національні вихідці”. Бо й справді, тут перше слово було за “малоросійськими пропагандистами”. Вони користалися з того, що сільський простолюди із різних регіонів приходив на Шевченкову могилу й там, скільки могли, розповідали ходакам про колишні “гайдамацькі, запорізькі та козацькі часи”. І хоча так діяти паломників спонукали причини здебільше сакрального порядку, а саме прагнення помолитися за душу Великого Тараса (“бажання послухати божественну літургію”), участь у подіях на Чернечій горі поволи робила своє [24, 121].

Зростання “присутності” селянства у національному русі, бодай локальне, спричинялося т.зв. численним природуванням освіченості, що виразно простежуємо в кількості вихідців із селян, охоплених на початку ХХ ст. різними формами навчання. Важливим щодо поживлення модерних процесів було те, що відомі діячі національного пробудження Білорусі виступали за створення патріотичних шкіл. І багато чого задля цього робили. Серед особливо активних варто назвати такі постаті як В. Івановський, К. Каганець, Я. Колас, Я. Купала, М. Богданович, А. Шашкевич, В. Ластовський, С. Палуян та ін. Отак, один із основоположників нової білоруської літератури Якуб Колас (справжнє ім'я та прізвище – Костянтин Міцкевич) у 1906–1907 рр. організував поблизу Стовбців (Стоўбцаў) приватну нелегальну школу. У ній здобувало освіту 12 дітей. Це був чи не перший у Білорусі заклад з білоруською мовою навчання. У свою чергу відомий публіцист, прозаїк, літературознавець, засновник білоруської професійної літературної критики С. Палуян вважав, що якраз народна (селянська) школа повинна перетворитися на осередок розповсюдження білоруської мови. Він належав до тих піонерів національного пробудження, які першими ставили питання про “націоналізацію школи”, котру розуміли широко, тобто включали у цей процес і демократизацію освітньої галузі. Відтак ішлося про намір стверджувати національну свідомість модерного гатунку.

До речі, власне історію важко визнати чинником національного пробудження селян, позаяк саме національну історію в сільських школах не вивчали. А діяльність таких визнаних

служителів Клію як М. Довнар-Запольський фактично не мала суттєвого впливу на селянське середовище. Інша справа, що праці з історії, етнології, фольклору, дослідження етнічних старожитностей, як і створення громадських об'єднань та бібліотек, – усе це поволи формувало підґрунтя для національного пробудження майбутніх поколінь хліборобського населення.

Література

1. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – початку XX століття / Володимир Меджецький // Україна модерна / За ред. В. Верстюка та ін. – Число 6. – Львів: Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. – С. 59–76.
2. Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. / Юрій Присяжнюк // Історія України. – К., 2000. – № 3. – С. 9–10.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа; пер. з фр. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
4. Див.: Пичета В.И. Белорусский язык как фактор национально-культурный / Владимир Пичета. – Мінск: Наука і тэхніка, 1991. – 32 с.
5. На суттєві відмінності в мовленні селян грамотних, які часто читали книги, раніше служили у війську, та неграмотних односельців – стариків, жінок, почасти дітей 8–12 років – організатор збирання білоруських говорів Є. Карський звертав увагу ще наприкінці XIX століття. Див.: Карський Е.Ф. Программа для собирания особенностей говоров белорусского наречия / Евфимий Карский. – Санкт-Петербург: ОРЯС ИАН, 1897. – 59 с.
6. Парашкоў С.А. Гісторыя культуры Беларусі / Сяргей Парашкоў. – 2-е вид. – Мінск: Беларуская навука, 2004. – 444 с.
7. Борисёнок Ю.А. "Белорусизация" 1920-х годов / Юрий Борисёнок // Вопросы истории. – Москва, 2008. – № 6. – С. 133–136.
8. Підтвердження намірів радикального вирішення проблеми знаходимо в бібліотечних фондах чорносотенного Волинського союзу руського народу. Див.: Витте Е. Белорусы и литовцы / Елизавета де-Витте. – Почаев: Тип-я Почаево-Успенской лавры, 1910. – 40 с. (фрагмент).
9. Барабаш Ю.Я. Сиамские близнецы. Западнорусизм и малоросийство в национальном самосознании белоруса и украинца / Юрий Барабаш // Русь – Литва – Беларусь; ред. кол.: А.К. Кавка и др. – Москва: СИТП "Наследие", 1997. – 287 с.
10. Див., приміром, публікацію сучасного білоруського історика Ригора Лазька: Лазько Р. Заходнебеларускі нацыянальны рух як праблема польска-савецкіх адносін міжваенных гадоў / Рыгор Лазько // Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур X–XX ст.; Адк. рэд. і уклад. Д. Кареў. – Гродна: Б.в., 1999. – С. 419–432.
11. Чигринов П.Г. История Беларуси с древности до наших дней / Петр Чигринов; учеб. пособие. – Минск: Книжный Дом, 2004. – 672 с.
12. Карский Е.Ф. К вопросу об этнографической карте белорусского племени / Евфимий Карский. – Б.м., 1902. – 16 с. (фрагмент).
13. Белокопский И.П. Крестьянство и народное образование / И. Белокопский // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. 6. – Москва: Изд-е И.Д. Сытина, 1911. – С. 288–302.
14. Жытко А.П. Некаторыя праблемы гісторыі Беларусі перыяду капіталізму і мета далагічныя падыходы да іх вырашэння / А. Жытко // Проблемы методологии исследований истории Беларуси / Материалы Междун. науч. конф. (г. Минск, 26–27 октября 2007 г.); ред. кол.: А.А. Коваленя и др. – Минск: Белорусская Наука, 2008. – С. 32–34.
15. Коялович М.О. На этнографической границе белорусского и малорусского племени / Михаил Коялович. – Санкт-Петербург: Тип-я Департамента уделов, 1887. – 13 с.
16. История образования и педагогической мысли Беларуси / Авторы-составители: В.В. Пашкевич и др. – 3-е изд. – Мозырь: Содействие, 2010. – 53 с.
17. Марцинкевич Ю.А. Церковноприходская школа в системе духовного образования на белорусских землях в конце XIX в. // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: Зб. навук. арт. / Рэд. кал.: С.В. Марозава і ін. – Гродна: Гр.ДУ, 2008. – С. 214–216.
18. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1907 год. – К.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнерев и К, 1908. – 80 с.
19. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1893 год. – К.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнерев и К, 1893. – 180 с.
20. Ефремов С. Заметки на текущие темы / Сергей Ефремов // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX (июнь). – С. 271–304.
21. Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство / Петро Оправхата. – К.: Т-во "Просвещение", 1907. – С. 3–19.

22. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського у м. Києві. – Ф. – К. 2. Д.І. Яворницький. – Од. зб. 14. Яворницький Д.І. Приказки. 1878–1940 pp. – 181 арк.
23. Там само. – Ф. 3–4. М.М. Білозерський. – Од. зб. 272. Білозерський М. Українські та Білоруські слова (Чернігівська губернія), зібрані з 1874 р. (1846–1895 pp.). – 128 арк.
24. В офіційному російському дискурсі епохи модерності термін “русский” отримає відмінне від поняття “російський” значення. Він міститиме певну претензію на синтез власне російського, українського, білоруського й фактично слугуватиме термінологічним прикриттям для обґрунтування імперських (великодержавних) амбіцій щодо історичної минувшини княжої Русі.
25. Тарахан-Береза З.П. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори / З. Тарахан-Береза. – К.: Родовід, 1998. – 544 с.

Аннотація. *Присяжнюк Ю.П. Образование как фактор модернизации крестьянства: опыт белорусской вариации.* Стаття посвящена одной из современных метафор, которой “исторически повезло” – понятию “модернизация”. Конкретно речь идет об образовательном опыте трансформации белорусского крестьянства в мир модерна. Автор утверждает: “традиционный класс” этого этноса отдавал преимущество горизонтальным социальным связям, которые хотя и выступали тормозом “вертикальной” модернизации, но давали возможность сохранять этнокультурную идентичность как основу формирования новейшей белорусской нации. Процессу приобретения знаний принадлежала форпостная роль в этих перипетиях, поскольку активизация (даже локальная) современных форм жизни на селе всегда была мотивированная значительным повышением уровня образованности.

Ключевые слова: белорусское крестьянство, образование, модернизация, национальное движение

Summary. *Prysyazhnyuk Yu.P. Education as a Factor of Modernization of the Peasantry: the Belarusian Experience.* The article is devoted to one of the metaphors which is “historically lucky” – the notion “modernization”. The article deals with the educational experience of modernization of the Belarusian peasantry. The author states that “the traditional class” of this ethnos preferred horizontal social relationships which slowing down the “vertical” modernization still enabled preserving ethno-cultural identity as a basis for the formation of modern Belarusian nation. Knowledge acquisition played the most significant role in it since the activation (even the local one) of modern forms of life in the country has always been motivated by the significant rise of educational attainment.

Key words: Belarusian peasantry, education, modernization, national movement

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 940)

О.В. Сухушина

КОЛАБОРАЦІОНІСТИ СЕРБІЇ

Стаття присвячена аналізу співробітництва політичних діячів Сербії з окупаційними гітлерівськими властями, особливостям сербського колабораціонізму.

Ключові слова: окупація і розділ Югославії, Сербія, колабораціоністи, Рада комісарів, “уряд національного порятунку”.

Будувати “новий порядок” у Європі, зокрема й на Балканах, гітлерівці та їхні союзники планували не тільки власними силами, а й шляхом насадження маріонеткових (колабораціоністських) режимів на завойованих територіях під своїм військово-окупаційним управлінням. Такі режими були створені майже в усіх окупованих гітлерівською Німеччиною і її спільниками країнах Європи. Серед них особливу увагу привертають ті, що були створені на території розгромленої і розшматованої Німеччиною, Італією, Угорщиною і Болгарією Югославії, насамперед в Сербії. Відомі непохитність і незгода сербів Югославії до пропонованого країні вступу в Троїстий союз, які так розлютили Гітлера, що визначило принципово вороже ставлення німецького фюрера і його оточення до сербського народу.

Однак в історії участі сербів у змаганнях за визволення в період Другої світової війни була не тільки самовіддана боротьба партизанів, а й спроби вирішити проблеми країни шляхом співробітництва з окупаційними властями, що теж мало свою мотивацію.